

PRACE GEOGRAFICZNE, zeszyt 136

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ

Kraków 2014, 81–101

doi: 10.4467/20833113PG.14.005.1643

ROZWÓJ SIECI SZLAKÓW TURYSTYCZNYCH WZDŁUŻ GRANICY POLSKO-CZESKIEJ W SUDETACH W LATACH 1945–2013

Krzysztof Kotodziejczyk

The development of tourist trails network along the Polish-Czech state border in the Sudetes in the years 1945–2013

Abstract: The paper presents the development of hiking tourist trails network in the vicinity of the Polish-Czechoslovakia border (from the beginning of 1993 the Polish-Czech border) in the Sudetes in the period from 1945 till 2013. A comparison of Polish and Czechoslovak (Czech) trails offer was presented, as well as the route of some trails was criticised. In order to attain this a comparative analysis of historical and present-day tourist maps was conducted, however also hitherto existing literature concerning the history of tourism in the Sudetes was used. The analysis of recent changes in the network was possible thanks to field studies. The development of tourist trails networks on both sides of the state border in the Sudetes was highly dependent on the political situation and restrictions concerning people's stay within the border zone. Therefore three main periods of the development of trails networks can be distinguished: (a) period before 1989, when the restrictions were most rigorous (especially from the end of 1946 till 1956), (b) period after 1989, when the rules were significantly softened, however free wandering in the border zone and crossing the border was still impossible, and finally (c) the present period after the end of 2007, when Poland and the Czech Republic became a part of the Schengen area and all formal barriers were abolished. The present legal conditions enable a reorganisation and integration of tourist trails networks, up till now developing separately in both countries. Because of that the present-day lay-out of tourist trails along the Polish-Czech border cannot be considered as final.

Keywords: hiking tourist trails, Schengen area, Sudetes

Zarys treści: W artykule przedstawiono rozwój sieci pieszych szlaków turystycznych w sąsiedztwie granicy polsko-czechosłowackiej (a od początku 1993 r. polsko-czeskiej) w Sudetach w okresie od 1945 r. do 2013 r. Porównano ofertę szlaków po obu stronach granicy, jak również poddano krytyce przebieg niektórych znakowanych tras. W tym celu dokonano analizy porównawczej archiwalnych i współczesnych map turystycznych, wspomagając się też dotychczasową literaturą z zakresu historii turystyki w Sudetach, analiza zmian zachodzących w ostatnich latach była możliwa natomiast dzięki badaniom terenowym. Proces kształtowania sieci szlaków turystycznych wzdłuż granicy państwowej w Sudetach był silnie uzależniony od zmieniającej się sytuacji politycznej i ograniczeń w poruszaniu się w strefie przygranicznej. W związku z tym można wyróżnić trzy okresy rozwoju sieci szlaków na tym terenie: (a) okres do 1989 r., kiedy restrykcje były bardzo rygorystyczne (w szczególności od końca 1946 r. do 1956 r.), (b) okres od 1989 r., kiedy przepisy znacznie złagodzone, ale nadal swobodne wędrowanie po strefie przygranicznej i przekraczanie granicy nie było możliwe, oraz (c) okres po wejściu pod koniec 2007 r. Polski i Republiki Czeskiej do strefy Schengen, kiedy wszystkie bariery formalne zostały zniesione. Obecna sytuacja prawna pozwala na reorganizację i integrację rozwijających się dotychczas oddzielnie systemów szlaków obu krajów, w związku z czym obecny układ znakowanych tras wzdłuż granicy polsko-czeskiej nie może zostać uznany za ostateczny.

Słowa kluczowe: piesze szlaki turystyczne, strefa Schengen, Sudety

Wprowadzenie

Rozwój sieci szlaków turystycznych w strefie granicy polsko-czechosłowackiej (czeskiej) w Sudetach w całym okresie po 1945 r. zależał od aktualnej sytuacji politycznej: położenia obu krajów w radzieckiej strefie wpływów, oraz silnych, zwłaszcza w pierwszych latach po wojnie, napięć związanych z przebiegiem granicy między oboma krajami (głównie na ziemi kłodzkiej). Chociaż na przełomie lat 1945 i 1946 w strefie nadgranicznej panowała względnie stabilna sytuacja, to już w drugiej połowie 1946 r., zarówno w Polsce, jak i w Czechosłowacji, wprowadzono liczne obostrzenia nie tylko w przekraczaniu granicy, ale nawet w poruszaniu się w strefie przygranicznej, które w znacznym stopniu ograniczyły eksplorację turystyczną Sudetów. W pasie wzdłuż granicy powstały tylko nieliczne znakowane trasy turystyczne bez możliwości jej przekraczania. A trzeba pamiętać, że granica państwowa na tym terenie przebiega grzbietami najwyższych pasm, które wyróżniają się znacznymi walorami przyrodniczymi i widokowymi.

Sytuacja tylko w nieznacznym stopniu poprawiła się w Polsce po odwilży politycznej w 1956 r. (Kamiński, Tyszkiewicz 2006; Mazurski 2012), a na większe zmiany trzeba było czekać aż do upadku komunizmu i początku lat 90. XX w. Zaczęły wtedy powstawać przejścia graniczne w ramach tzw. małego ruchu, a następnie turystyczne przejścia graniczne na szlakach turystycznych. Dzięki tym zmianom lata 90., a zwłaszcza ich druga połowa, były okresem najintensywniejszego rozwoju

sieci szlaków przygranicznych. Dopiero jednak wejście Polski i Republiki Czeskiej do strefy Schengen umożliwiło swobodne poruszanie się po tym obszarze, łącznie z przekraczaniem granicy państwowej w każdym miejscu (z pewnymi ograniczeniami wynikającymi m.in. z zasad ochrony przyrody na terenie parków narodowych i rezerwatów przyrody) oraz o dowolnej porze. W konsekwencji likwidacji wszystkich przejść granicznych na wewnętrznych granicach strefy zniknęły także te istniejące w Sudetach. Sytuacja ta umożliwiła reorganizację i integrację sieci szlaków turystycznych, którą jak dotychczas tylko w niewielkim stopniu wykorzystano.

Historia rozwoju sieci szlaków turystycznych w Sudetach jest już dosyć dobrze zbadana, chociaż główny nacisk został położony na okres przed II wojną światową (Kincel 1976; Potocki 2004; Przerwa 2005). Prace Chmiela (2011), Dudziaka i Potockiego (1995) oraz Mazurskiego (2012) dotyczą zarówno czasów przedwojennych, jak i powojennych. O rozwoju turystyki w Sudetach w latach 1945–1956, a także o znakowaniu szlaków w tym okresie, traktuje z kolei publikacja Sroki (2013). Większość opracowań dotyczących okresu powojennego skupia się jednak nie na szlakach, ale na przeznaczonych dla ich użytkowników bazie noclegowej i gastronomicznej (Kulczycki 1976; Kulik 1999; Staffa 1985, 1986, 1995). W mniejszym stopniu zwracano uwagę na zmiany sieci szlaków turystycznych w pobliżu granicy państwowej po zakończeniu II wojny światowej.

Celem artykułu jest analiza rozwoju sieci szlaków prowadzących wzdłuż sudeckiego odcinka granicy polsko-czechosłowackiej (czeskiej) na tle zmian sytuacji politycznej po roku 1945.

Obszar badań i metody opracowania

Badaniami objęto około 370 km granicy polsko-czeskiej w Sudetach, od Pogórza Izerskiego i północnego podnóża Gór Izerskich na zachodzie (dawne przejście graniczne Zawidów–Habartice) po południowy skraj Gór Opawskich na wschodzie (dawne przejście graniczne Pietrowice Głubczyckie–Krnov). Uwzględniono głównie piesze szlaki turystyczne, ponieważ ten rodzaj tras jako jedyny występował w całym analizowanym okresie. Szlaki narciarskie są w Sudetach, a zwłaszcza w sąsiedztwie granicy, nieliczne, a szlaki rowerowe powstają dopiero od lat 90. XX w., i tylko w niektórych regionach. Poza tym turystyka piesza w całym okresie powojennym była najczęściej uprawianym rodzajem turystyki aktywnej (kwalifikowanej) i ta tendencja utrzymała się do czasów współczesnych (Sołtysik, Toczec-Werner 2010). W jednym przypadku odniesiono się jednak do szlaków rowerowych, by pokazać innowacyjną w skali Sudetów, transgraniczną sieć tras przeznaczoną dla rowerów górskich (MTB, ang. *mountain biking*).

Zastosowano analizę porównawczą archiwalnych i współczesnych map turystycznych Sudetów po obu stronach granicy. Wykorzystano też informacje zawarte w dotychczasowej literaturze z zakresu historii turystyki w Sudetach. Zmiany sieci szlaków, które wystąpiły po wstąpieniu Polski i Republiki Czeskiej do strefy Schengen, często jeszcze nie uwzględnione na mapach turystycznych, określono na podstawie przeprowadzonych badań terenowych.

Rozwój sieci przygranicznych szlaków turystycznych w latach 1945–1989

W związku z prawie całkowitą wymianą ludności, jaka nastąpiła po 1945 r. po obu stronach granicy państwowej w Sudetach, obecna sieć szlaków została wyznaczona od podstaw, chociaż wykorzystano pewne odcinki ścieżek sprzed II wojny światowej. Jednym z ważniejszych elementów tego procesu była zmiana systemu znakowania. Po polskiej stronie Sudetów miejsce ujednoliczonych na początku lat 40. XX w. znaków kierunkowych (inaczej docelowych lub rombów) w postaci dwóch, różnokolorowych, złączonych podstawami trójkątów, z których każdy wskazywał kierunek do konkretnych obiektów (Potocki 2004), zajęły znaki pasowe, znane z obecnych czasów. Po południowej stronie Sudetów z kolei, zależnie od tego, czy terenem opiekowała się czeska czy niemiecka organizacja turystyczna, przed wojną stosowano znakowanie pasowe, rombów lub geometryczne (Dudziak, Potocki 1995). Wprowadzenie dla całej sieci znaków pasowych wiązało się z poważnymi zmianami sposobu prowadzenia turystyki i kształtu sieci. Niestety znacząca część przedwojennej infrastruktury turystycznej (schroniska, gospody itp.), zwłaszcza po stronie polskiej, nie wznowiła działalności lub nawet uległa całkowitemu zniszczeniu (Mazurski 2012). Po zakończeniu II wojny światowej podejmowanie przez polskich turystów długodystansowych wędrówek wzdłuż całych Sudetów uniemożliwiały względy polityczne i prawne związane z napiętymi stosunkami między Polską a Czechosłowacją (np. konflikt o ziemię kłodzką) oraz znalezienie się obu państw w radzieckiej strefie wpływów (Dudziak, Potocki 1995; Mazurski 2012; Ruchniewicz 2006).

Od jesieni 1946 r. wprowadzono w Polsce znaczne ograniczenia w poruszaniu się w strefie nadgranicznej, egzekwowane w Sudetach bardziej rygorystycznie niż w Karpatach. Wynikało to zapewne z tego, że przedwojenna, dosyć rozbudowana polska sieć szlaków w Karpatach była turystom powszechnie znana i ograniczanie do niej dostępu mogło spotkać się z brakiem zrozumienia wśród ludności, w Sudetach natomiast przedwojenne znakowane trasy, jak również w ogóle duża część walorów turystycznych, w zasadzie nie były znane napływowej ludności, stąd być może łatwość podejmowania decyzji o zamykaniu dostępu do pewnych części gór

(Dudziak, Potocki 1995). Nie tworzone szlaków w strefie między ostatnią szosą na terenie kraju a granicą państwową, a do nielicznych wyjątków od tej reguły należały trasy w Karkonoszach oraz dojścia do przygranicznych schronisk: Na Stogu Izerskim, Andrzejówka, Na Śnieżniku, Pod Biskupią Kopą. Dokonano zmian zaproponowanego w 1947 r. przebiegu Głównego Szlaku Sudeckiego, który w wielu miejscach został odsunięty od granicy tak, że omijał m.in. Śnieżkę, prowadząc z Równi pod Śnieżką przez dolinę Łomniczki do Karpacza. W tym przypadku jednak ostateczny przebieg szlaku wynikał nie tylko z restrykcji związanych ze strefą nadgraniczną, ale też z zamknięcia dla ruchu turystycznego okolic wszystkich kopalni rudy uranowej, w tym w zasadzie całych wschodnich Karkonoszy (Dudziak, Potocki 1995). Wpłynęło to na przebieg także innych znakowanych tras, np. szlak ze Śnieżki Czarnym Grzbieciem na przełęcz Okraj zamknięto w 1947 r. (Mazurski 2012). Poza tym wędrowka wzdłuż grzbietu Karkonoszy wymagała specjalnego zezwolenia i możliwa była tylko z przewodnikiem oraz uzbrojonym żołnierzem Wojsk Ochrony Pogranicza. Śnieżka pozostawała dostępna dla turystów indywidualnych, lecz w drodze na nią funkcjonariusz WOP odbierał turystom dowody osobiste, które odyskiwano po zejściu ze szczytu. W związku z ograniczeniami w poruszaniu się karkonoskim grzbieciem wyznakowano tzw. Ścieżkę nad Reglami, biegnącą równoległe do granicy po stokach na wysokości około 1100–1300 m n.p.m. Specjalnych przepustek wymagało też od 1947 r. poruszanie się po Górach Opawskich. Dodatkowo w strefie przygranicznej od tego samego roku czasowo wprowadzono nawet zakaz fotografowania. W związku z tymi restrykcjami do połowy lat 50. szlaki turystyczne wyznaczano w pobliżu granicy państwowej tylko sporadycznie (Dudziak, Potocki 1995).

Złagodzenie przepisów granicznych nastąpiło w 1956 r. Ułatwiono wtedy dostęp do niektórych schronisk w strefie nadgranicznej, rozbudowano sieć szlaków w Karkonoszach i wyznakowano niebieski szlak z Międzyzlesia przez Śnieżnik, Stary Gierałtów do Łądko-Zdroju, który udostępnił całkowicie dotychczas zamknięte Góry Bialskie. Trasa ta prowadziła w pobliżu granicy, w niektórych miejscach nawet wyraźnie się do niej zbliżając (na południe od schroniska Na Śnieżniku nawet na odległość 300 m), nigdzie jednak nie wiodła samą przecinką graniczną. Na mocy konwencji turystycznej z 1961 r. między Polską a Czechosłowacją wyznaczono obszary przygraniczne w Sudetach dostępne dla obywateli sąsiedniego kraju na podstawie przepustek wydawanych przez milicję, a nie – jak dotąd – trudno osiągalnych paszportów (Mazurski 2012). Dzięki temu powstała Droga Przyjaźni Polsko-Czechosłowackiej, którą mogli wędrować obywatele obu krajów. Szlak, nazywany dzisiaj Drogą Przyjaźni, kilkakrotnie przecinał granicę państwową, umożliwiając przejście na terytorium każdego z krajów nawet na odległość kilkuset metrów. W latach 1965–1967 wytyczono krótki odcinek (około 1 km) szlaku zielonego z Hali pod Śnieżnikiem na Śnieżnik (Mazurski 2012). Poza tymi dwoma wyjątkami do końca lat 60. XX w. nie powstał żaden nowy szlak biegnący granicą państwową

i tylko znikoma część ruchu turystycznego odbywała się w jej bezpośrednim sąsiedztwie. Trzecią taką trasą był zielony szlak z Międzyzlesia przez Pisary, Trójmorski Wierch, Mały Śnieżnik, Śnieżnik, przełęcz Płoszczynę, Bielice, Kowadło do ruin zamku Karpień. Na jego wyznakowanie WOP wydało zgodę na naradzie 9 maja 1971 r. Szlak, wymalowany do 1975 r., w zdecydowanej większości prowadził granicą państwową (Dudziak, Potocki 1995; Mazurski 2012). Do końca lat 70. udało się go przedłużyć przez Przełęcz Łądecką i Borówkową Górę do Orłowca, gdzie łączył się z Głównym Szlakiem Sudeckim.

Na przełomie lat 70. i 80. XX w. duża część Sudetów była więc prawie zupełnie pozbawiona szlaków po obu stronach granicy, mimo że są to tereny bardzo atrakcyjne turystycznie. Na Pogórzu Izerskim i w Górach Izerskich, na Lasockim Grzbiecie, na odcinku od Przełęczy Lubawskiej do Radkowa (w tym w bardzo atrakcyjnych Górach Suchych) oraz w północno-wschodniej części Gór Żółtych w pobliżu granicy nie było żadnych szlaków turystycznych (Staffa 1981; ryc. 1). Na terenie Czechosłowacji znakowane trasy biegingy wzdłuż lub w pobliżu granicy na długości 106 km, a w Polsce

Ryc. 1. Piesze szlaki turystyczne w Sudetach prowadzące granicą państwową lub w jej pobliżu na przełomie lat 70. i 80. XX w. (za: Staffa 1981)

Objaśnienia: 1 – granica państwowa, 2 – przygraniczne odcinki szlaków, 3 – większe miasta, 4 – przełęcze.

Fig. 1. Hiking tourist trails in Sudetes leading along the state border or in its vicinity at the turn of 1970's and 1980's (after: Staffa 1981)

Explanation: 1 – state border, 2 – sections of trails along the state border, 3 – major towns, 4 – mountain passes.

jedynie na długości 79 km, przy czym Droga Przyjaźni w Karkonoszach oraz odcinki graniczne w Masywie Śnieżnika i Górach Żółtych miały wówczas łącznie około 60 km, co stanowiło niecałe 57% sudeckich szlaków granicznych w Czechosłowacji i 76% – w Polsce. Szlaki turystyczne z obu stron doprowadzały tylko do jednego z ośmiu wówczas funkcjonujących ogólnodostępnych przejść granicznych na przełęczy Okraj (Staffa 1981). Po wprowadzeniu w Polsce stanu wojennego wędrówki po pasie przygranicznym znów zostały poważnie utrudnione, co utrzymało się częściowo do 1989 r. (Mazurski 2012). Pomimo tego w 1983 r. otwarto Międzynarodowy Górski Szlak Przyjaźni Eisenach–Budapeszt, na obszarze polskich Sudetów wykorzystujący w dużej części istniejący wcześniej długodystansowy szlak niebieski. Miał być to krok w kierunku internacjonalizacji turystyki górskiej (Mazurski 2012). Trasa ta jednak tylko na krótkich odcinkach wiodła granicą, a przekraczała ją w drogowych przejściach granicznych (obecnie jest to fragment szlaku długodystansowego E-3 Atlantyk–Ardeny–Sudety–Karpaty–Morze Czarne).

W Czechosłowacji, zwłaszcza w latach 80. XX w., tereny przygraniczne były łatwiej dostępne niż w Polsce (Mazurski 2012; Staffa 1981). Przykładowo w Masywie Śnieżnika i w Rychlebskich horach (czeskie Góry Żółte łącznie z Białskimi) prawie na całej długości granicy przecinką graniczną lub w jej pobliżu wiodły szlaki tworzące rozbudowaną sieć z kilkoma węzłami zlokalizowanymi także na granicy (Mazurski 1983). W przeciwieństwie do polskiego zielonego szlaku granicznego trasy nie trzymały się ściśle przecinki granicznej, traktując ją tylko jako jedną z możliwych dróg, i czasem prowadziły po stokach, udostępniając otwarcia widokowe lub inne walory krajoznawcze. Poza tym po czeskiej stronie Sudetów w większości zachowało się dotychczasowe zagospodarowanie turystyczne, użytkowane zwykle zgodnie z przeznaczeniem, do czego przyczynił się relatywnie duży udział wśród powojennej ludności osób miejscowego pochodzenia, dobra dostępność i utrzymanie się przedwojennego modelu wędrówek. Po polskiej stronie gór natomiast często nie tylko porzucano bazę turystyczną, lecz także wyludniały się całe wsie (Mazurski 2012).

Rozwój sieci przygranicznych szlaków turystycznych po 1989 roku

Po 1989 r. powstał projekt przedłużenia granicznego zielonego szlaku istniejącego w Masywie Śnieżnika i Górach Żółtych wzdłuż całej granicy państwowej w Sudetach. W 1992 r. wyznaczono 80-kilometrowy odcinek tego szlaku z przełęczy Okraj do Tłumaczowa, przy czym początkowo wiele jego odcinków (na Lasockim Grzbiecie, w Zaworach i Mieroszowskich Ścianach) było odsuniętych od granicy. W 1993 r. odcinek szlaku zielonego z Międzyzlesia do granicy koło Pisar (Rozdroże pod Opaczem) przemalowano na czerwono, znaki zielone zaś poprowadzono prze-

cinłą graniczną przez Przełęcz Międzyleską (przejście graniczne w Boboszowie) do Kamieńczyka, a następnie już w pobliżu granicy przez Lesicę do Niemojowa. Ta istniejąca do dziś trasa jest rzadko uczęszczana, zwłaszcza odcinek przez Przełęcz Międzyleską. Nigdy jednak nie zrealizowano tego projektu w całości między innymi dlatego, że w Karkonoszach, Górach Stołowych i Górach Opawskich w pobliżu granicy istniały już wtedy inne szlaki turystyczne. Obecnie zielone znaki prowadzą w pobliżu granicy lub samą granicą na długości ponad 290 km (Woźniak 2007), ale przecinką graniczną biegnie około 45 km szlaku (Mazurski 2012). Są to następujące odcinki (od zachodu):

- z Leśnej przez Świecie, Pobiedną, Czerniawę-Zdrój na Smrek; biegnie w większości w pewnym oddaleniu od granicy, tylko na długości około 1 km, wiodąc wzdłuż samej granicy,
  - od odbudowanej w 2005 r. kładki granicznej na Izerze koło Orla przez Orle, Dział Izerski do dawnego turystycznego przejścia granicznego do Harrachova poniżej Tkackiej Góry; biegnie duktami w znacznej odległości od granicy, ze względu na swoją trasę odcinek ten nie wpisuje się w ciągły przebieg szlaku wzdłuż całego łańcucha górskiego,
  - w Karkonoszach z Jakuszyc na Szrenicę (w oddaleniu od granicy), skąd kontynuuje się jako Ścieżka pod Regłami, podczas gdy grzbietem Karkonoszy (i granicą) prowadzi szlak czerwony (Droga Przyjaźni), a na Kowarskim Grzbiecie – szlak niebieski,
  - od przełęczy Okraj przez Lasocki Grzbiet (przez szczyt Łysociny dopiero od 2000 r., wcześniej jej stokami), Przełęcz Lubawską, Worek Okrzeszyna, Zawory, Łączną, Mieroszowskie Ściany, Golińsk, Nowe Siodło, Rumprechtický Špičák, Przełęcz pod Czarnochem do Tłumaczowa (prawie na całej długości poprowadzony granicą),
  - w Górach Stołowych od Pasterki przez Ostrą Górę, Błędne Skały, Czermną do Kudowy-Zdroju (w większej odległości od granicy),
  - w Górach Orlickich z Lewina Kłodzkiego przez Taszów, Lasek Miejski, Zimne Wody, Kozią Halę, Orlicę do Zieleńca (tylko na długości około 2 km poprowadzony samą granicą),
  - od Niemojowa do Orłowca w przebiegu opisanym wyżej, z tym zastrzeżeniem, że w 2008 r. skasowano jego końcowy odcinek od przełęczy Różaniec do Orłowca, prowadząc nową trasę dalej wzdłuż granicy przez Jawornik Wielki do Żłotego Stoku.
- Po 1989 r. powstały też inne szlaki w pasie przygranicznym, m.in. w Górach Izerskich (np. w 1991 r. szlak czerwony z Hali Izerskiej do Jakuszyc; Mazurski 2012) i Górach Suchych.

W latach 90. XX w. zaczęły powstawać w Sudetach nowe przejścia graniczne w ramach tzw. małego ruchu. Były otwarte tylko dla mieszkańców nadgranicznych gmin, przy czym turyści mogli uzyskać na czas pobytu zaświadczenie o tymczasowym zameldowaniu. Od 22 grudnia 1996 r. tworzone turystyczne miejsca przekraczania granicy na szlakach turystycznych, które były otwarte dla wszystkich turystów pocho-

dzących z Polski i większości państw europejskich (Potocki 2008, 2009). Przejścia turystyczne czasem lokalizowano w miejscach, gdzie do granicy z obu stron doprowadzały istniejące już szlaki, częściej jednak wybór miejsca podyktowany był możliwością dojazdu przez służby graniczne, przebieg znakowanych tras turystycznych nie miał zaś większego znaczenia. Często odmowę otwarcia przejść turystycznych tłumaczono brakiem odpowiedniej infrastruktury (Mazurski 2012). W związku z tym powstała potrzeba stworzenia szlaków dojściowych, zwykle znakowanych na żółto, których jedyną w zasadzie funkcją było doprowadzenie turystów możliwie najkrótszą drogą z pobliskiej miejscowości do przejścia granicznego. Przykładem może być przejście turystyczne na Przełęczy Łądeckiej, do którego doprowadzono żółte szlaki z Łądka-Zdroju oraz Travnej koło Javorníka czy przejście na przełęczy Płoszczyna, połączone szlakami żółtymi z Bolesławowem i Novą Seninką. Na tym tle wyróżnia się przejście położone na południe od Trójmorskiego Wierchu (Jodłów–Horní Morava), do którego od strony polskiej wyznaczono aż dwa szlaki (żółty i czerwony) z dolnego i górnego skraju Jodłowa, a od strony czeskiej – szlak niebieski z Horní Moravy.

Zniesienie standardowej kontroli granicznej związane z przystąpieniem Polski i Republiki Czeskiej do strefy Schengen 21 grudnia 2007 r. w dużym stopniu ułatwiło przekraczanie granicy państwowej. Stworzyło też znaczne możliwości rozwoju sieci szlaków turystycznych w Sudetach, a w szczególności integracji rozwijających się dotychczas oddzielnie systemów szlaków obu krajów. Chodzi tu o ułatwienie przejścia do drugiego kraju bez potrzeby korzystania z nieznakowanych ścieżek i o uniknięcie sytuacji, gdy przecinką graniczną prowadzą, czasem na znacznej długości, dwa równoległe szlaki: polski i czeski. Obecnie tworzenie szlaków uwarunkowane jest tylko prawami własnościowymi i regulacjami związanymi z ochroną przyrody.

Góry Kamienne

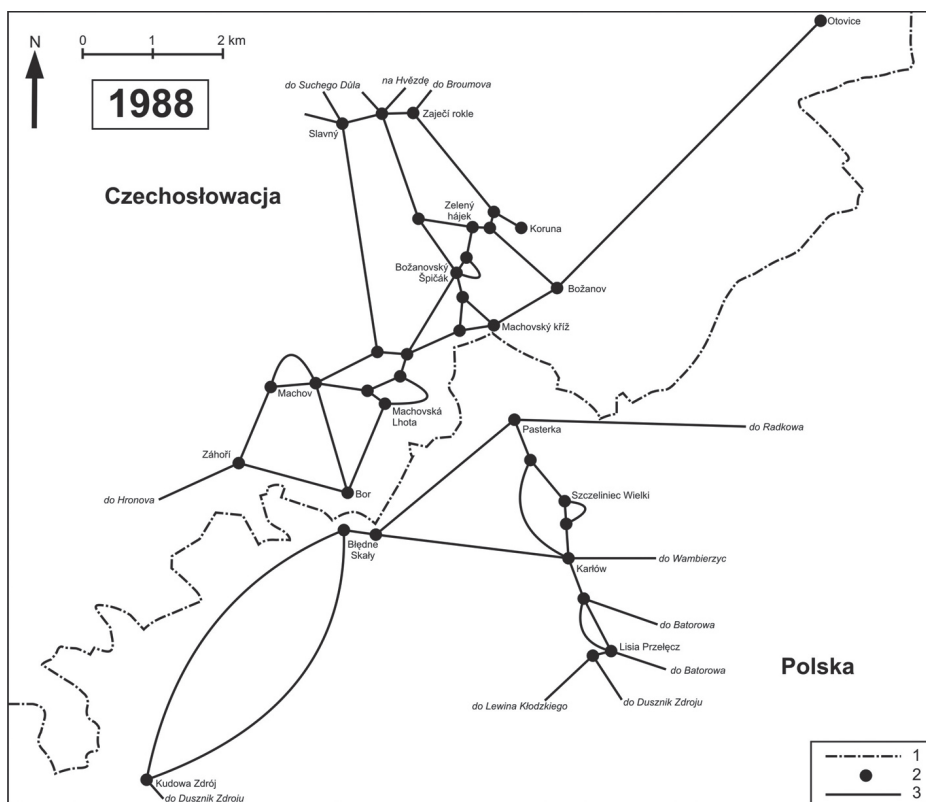
Wzdłuż granicznego pasma Gór Kamiennych prowadzi polski zielony szlak graniczny. Od północy doprowadzono do niego w trzech miejscach znakowane trasy piesze. Są to Przełęcz Sokołowska – szlak czarny z Sokołowska, Przełęcz pod Szpiczakiem – szlak czarny od schroniska Andrzejówka, Przełęcz pod Czarnochem – szlak żółty z Głuszycy Górnej. Poza tym z zielonym szlakiem pieszym łączy się też szlak narciarski i kilka tras rowerowych (teren ten znajduje się na skraju rozbudowanej strefy MTB z centrum w Głuszycy). Po czeskiej stronie poprowadzono niebieski szlak z Meziměstí do Broumova, który od Przełęczy pod Szpiczakiem aż po okolice Leszczyńca także wiedzie równoległe do granicy. W kilku jednak miejscach nie wprowadza na graniczne szczyty, tylko je trawersuje. Do szlaku niebieskiego od południa do niedawna doprowadzały trzy szlaki żółte (z Ruprechtic na Ruprechtický

Špičák, z Broumova przez Heřmánkovice pod Hraniční vrch oraz z Janoviček na Przełęcz pod Czarnochem i do Rožmitálu), przy czym do 21 grudnia 2007 r. mogły one pełnić jedynie funkcję tras dojściowych do szlaku grzbietowego (podobnie jak analogiczne szlaki po polskiej stronie). Poza Przełęczą pod Czarnochem nie utworzono tu żadnych turystycznych przejść granicznych. Dopiero po wejściu do strefy Schengen wszystkie trasy dojściowe wspólnie umożliwiają dogodne przekraczanie pasma w kilku miejscach, z wyjątkiem trasy wiodącej pod Hraniční vrch, która nie ma swojego polskiego odpowiednika. Podobna sytuacja wystąpiła także na Przełęczy Sokołowskiej, na którą docierała czarno znakowana trasa z Sokołowska, brakowało zaś szlaku czeskiego. W 2009 r. powstał jednak kolejny szlak żółty wiodący na tę przełęcz z Vižňova, gdzie łączy się z głównym w regionie szlakiem niebieskim. W rezultacie w Górach Suchych istnieją obecnie cztery miejsca, w których szlakami turystycznymi można łatwo przekroczyć pasmo i przejść do drugiego kraju. Od zachodu są to: Przełęcz Sokołowska, Przełęcz pod Szpiczakiem, rozdroże na północnym stoku Ruprechtického Špičáka i Przełęcz pod Czarnochem.

Góry Stołowe

Przed 1989 r. sieci szlaków turystycznych w Górach Stołowych były słabo rozwinięte i brakowało połączeń między obiema stronami granicy (ryc. 2). W latach 90. sieć została jednak znacznie rozbudowana. Pierwszy etap prac znakarskich związany był z powołaniem w 1993 r. Parku Narodowego Gór Stołowych, drugi – z tworzeniem turystycznych przejść granicznych, trzeci zaś rozpoczął się po wejściu Polski i Republiki Czeskiej do strefy Schengen. Pierwszy etap tylko w niewielkim stopniu dotyczył pasa terenu wzdłuż granicy, dlatego nie będzie tu dokładniej omawiany. Szlaki umożliwiające dojście do granicy i ewentualnie jej przekroczenie powstały dopiero po uruchomieniu pierwszych turystycznych przejść granicznych. Do 2007 r. na omawianym obszarze powstały cztery takie miejsca przekraczania granicy (ale tylko dwa pierwsze w obrębie Parku Narodowego Gór Stołowych; ryc. 3):

- Ostra Góra–Machovská Lhota (otwarte w 1999 r.), obok którego po polskiej stronie przebiega zielony szlak z Pasterki do Błędnych Skał, od czeskiej zaś strony doprowadzono wówczas niebieski szlak z Machovskiej Lhoty,
- Pasterka–Machovský kříž (otwarte w 2005 r.), dla którego powstał niebieski szlak z Pasterki do położonego 100 m na północ od granicy węzła szlaków Machovský kříž (obecnie w węzle tym zbiegają się trzy niebieskie trasy, co jest sytuacją nietypową i niewskazaną),
- Radków–Božanov (otwarte w 2005 r.), przez które przebiega czerwony szlak rowerowy między tymi dwoma miejscowościami, fragment transgranicznej trasy „Ściany”,

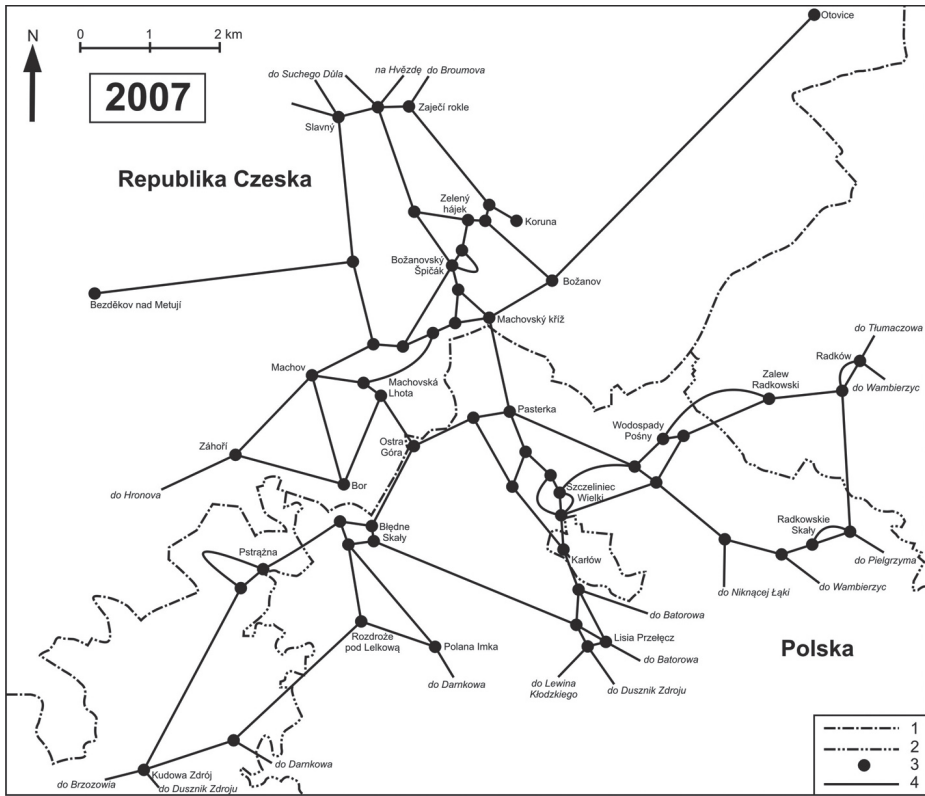
Ryc. 2. Sieć szlaków pieszych na terenach przygranicznych Gór Stołowych i Broumovských stěn w 1988 r. (na podstawie *Teplicko-adršpašské skály...* 1991; Martynowski, Mazurski 1988)
 Objaśnienia: 1 – granica państwowa, 2 – węzły szlaków turystycznych, 3 – odcinki szlaków turystycznych.

Fig. 2. Hiking trails network in 1988 in the parts of the Stołowe Mountains and Broumovské stěny located near the state border (based on *Teplicko-adršpašské skály...* 1991 and Martynowski, Mazurski 1988)

Explanation: 1 – state border, 2 – tourist trails intersections (nodes), 3 – tourist trails sections.

– Pstrážna–Žďárky (otwarte dopiero 1 czerwca 2007 r.), do którego od polskiej strony doprowadzono zielony szlak rowerowy z centrum Kudowy przez Pstrážną, po drugiej zaś stronie granicy w pobliżu przebiega niebieski szlak rowerowy z Wysokiej Srbskiej do Machova.

W 2007 r. planowano utworzenie kolejnego przejścia koło Zalewu Radkowskiego, lecz wobec wejścia Polski i Republiki Czeskiej do strefy Schengen tych zamierzeń już nie zrealizowano.

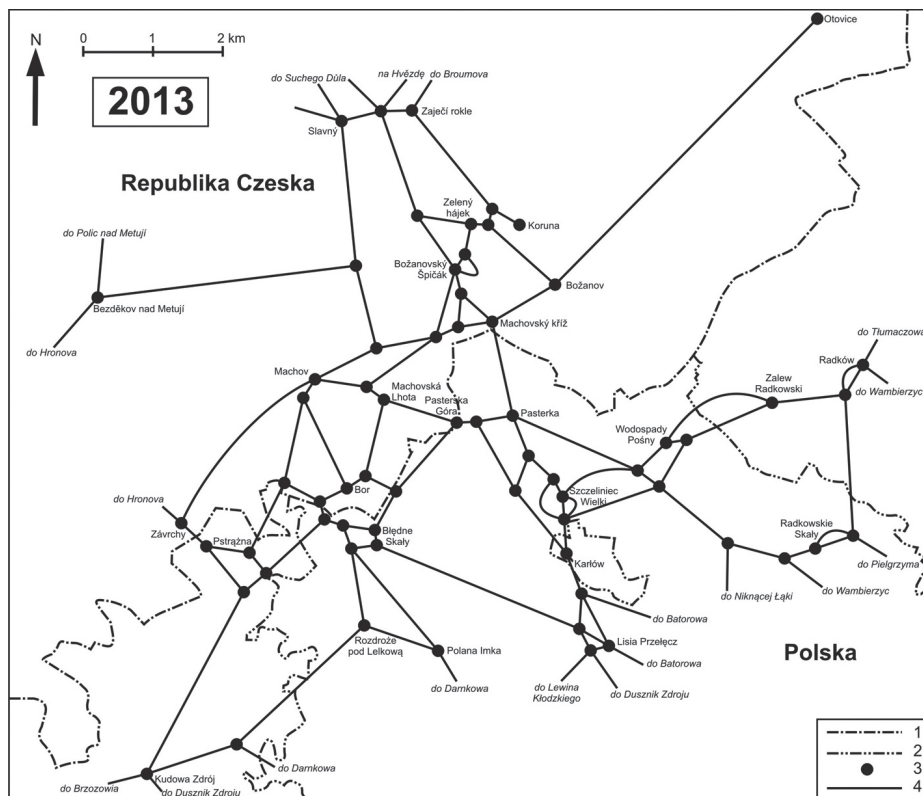
Ryc. 3. Sieć szlaków pieszych na terenach przygranicznych Gór Stołowych i Broumovskich stěn w 2007 r. (na podstawie: *Góry Stołowe. Mapa...* 2007)

Objaśnienia: 1 – granica państwowa, 2 – granice Parku Narodowego Gór Stołowych, 3 – węzły szlaków turystycznych, 4 – odcinki szlaków turystycznych.

Fig. 3. Hiking trails network in 2007 in the parts of the Stołowe Mountains and Broumovské stěny located near the state border (based on: *Góry Stołowe. Mapa...* 2007)

Explanation: 1 – state border, 2 – borders of the Stołowe Mountains National Park, 3 – tourist trails intersections (nodes), 4 – tourist trails sections.

Po objęciu obu państw układem z Schengen nastąpił kolejny etap integracji sieci szlaków, który dotyczył zachodniej części pogranicza Parku Narodowego Gór Stołowych i czeskiego parku krajobrazowego (Chráněná krajinná oblast Broumovsko; ryc. 4). Prowadzący dotychczas z Machova przez kulminację Bor do okolic osady Záhof i rezerwatu Úlehie szlak niebieski stał się trasą, która aż czterokrotnie przekracza granicę państwową. Od Boru szlak prowadzi do polskiej Bukowiny, następnie przez czeskie Machovské Končiny wprowadza do Pstrážnej, skąd wiedzie do czeskich

Ryc. 4. Sieć szlaków pieszych na terenach przygranicznych Gór Stołowych i Broumovských stěn w 2013 r. (na podstawie współczesnych map turystycznych i badań terenowych)

Objaśnienia: 1 – granica państwowa, 2 – granice Parku Narodowego Gór Stołowych, 3 – węzły szlaków turystycznych, 4 – odcinki szlaków turystycznych.

Fig. 4. Hiking trails network in 2013 in the parts of the Stołowe Mountains and Broumovské stěny located near the state border (based on present-day tourist maps and field studies)

Explanation: 1 – state border, 2 – borders of the Stołowe Mountains National Park, 3 – tourist trails intersections (nodes), 4 – tourist trails sections.

Závrcův, gdzie łączy się z tym samym szlakiem czerwonym, który prowadzi przez dawny węzeł koło osady Záhohř. Powstał również szlak żółty z Machova stokami Bukoviny i Boru, na których przecina wspomniany szlak niebieski, do Bledných Skály. Dzięki tym zmianom czescy turyści uzyskali łatwy dostęp do skalnego labiryntu po polskiej stronie granicy, widokowej osady Bukovina i Muzeum Kultury Ludowej Pogórza Sudeckiego w Pstrážnej, Polacy zaś – do czeskiego punktu widokowego

na Borze oraz do Machova lub Machovskiej Lhoty. W 2012 r. dodany został jeszcze krótki niebieski szlak łącznikowy między polskim szlakiem zielonym z Ostrej Góry do Błędných Skał oraz czeskim szlakiem żółtym z Machovskiej Lhoty na Bor. W wyniku wprowadzonych zmian sieć szlaków pieszych między Machovem, Pstrážną i płaskowyżem Skalniaka stała się już w pełni spójna (ryc. 4) i to nie przebieg granicy wpływa na układ znakowanych tras, a walory przyrodnicze terenu (przede wszystkim urozmaicona rzeźba).

W 2012 r. zmianie uległ także przebieg czeskiego szlaku niebieskiego z Machovskiej Lhoty do granicy (ryc. 4). Głównym celem było ograniczenie długości odcinków poprowadzonych drogami asfaltowymi. Obecnie szlak trawersuje zalesione południowe stoki Machowskiego Szczytu (Lhotecký Šefel), przekracza granicę i łączy się z polskim szlakiem zielonym pod Pasterską Górą (węzeł „Pod Pasterkovem”) zaledwie niecały kilometr od Pasterki. W pobliżu tego węzła po stronie polskiej przebiega także niebieski szlak spod Szczelińca Małego do Pasterki i dalej do dawnego turystycznego przejścia granicznego koło Machovskiego kříž. To nagromadzenie szlaków niebieskich może rodzić podobne komplikacje jak w węzle Machovský kříž. Dzięki wszystkim przeprowadzonym pracom znakarskim systemu szlaków polskiego parku narodowego i czeskiego parku krajobrazowego zostały efektywnie scalone.

Pogórze Orlickie

Zmiany przebiegu przygranicznych szlaków pieszych nastąpiły na północnym skraju Pogórza Orlickiego, na obszarze między Kudową-Zdrojem, Náchodem a Česká Čermná. Do turystycznego przejścia granicznego Brzozowie–Česká Čermná doprowadzono z Kudowy-Zdroju szlak niebieski. Po wstąpieniu obu krajów do strefy Schengen czeski szlak zielony z Pekla do Českéj Čermnej został przedłużony przez dawne przejście graniczne do polskiego Brzozowia, gdzie spotyka się teraz ze wspomnianymi znakami niebieskimi z Kudowy-Zdroju. Dalej szlak zielony prowadzi na północny zachód z powrotem ku granicy, by przecinką graniczną przez szczyty Jažwice i Różanka po około 2,5 km doprowadzić do dawnego drogowego przejścia granicznego Kudowa-Slone–Náchod. Dodatkowo pod Jažwcem łączy się ze znakowaną żółto trasą do Náchodu-Béloves. Dzięki nowym szlakom Česká Čermnę z Náchodem łączą trzy trasy. Utworzony został węzeł szlaków w Brzozowiu oraz udostępniono wcześniej turystycznie niewykorzystany zalesiony grzbiet między Kudową a Náchodem.

Masyw Śnieżnika

Po wejściu Polski i Republiki Czeskiej do strefy Schengen w Masywie Śnieżnika nie nastąpiły większe zmiany sieci szlaków turystycznych. Wcześniej utworzono tu trzy turystyczne przejścia graniczne (Jodłów–Horní Morava, Śnieżnik, przełęcz Płoszczyna), do których prowadzi przynajmniej jeden szlak turystyczny z każdej strony granicy. Przez wszystkie wymienione miejsca przebiega też polski zielony szlak graniczny. Kolejne przejście planowano utworzyć na przełęczy Głęboka Jama między południowym ramieniem Masywu Śnieżnika na zachodzie a Dziczym Grzbieciem na wschodzie. Po czeskiej stronie przebiegają tu dwie znakowane trasy piesze, w tym główny szlak czerwony z Králík przez Śnieżnik w kierunku Rychlebskich hor, kolejna zaczyna się w pobliżu. Po stronie polskiej poza zielonym szlakiem granicznym kończy się tu żółty szlak z Bolesławowa. Powstał on przy okazji znakowania trasy tego samego koloru z Bolesławowa ku przejściu na przełęczy Płoszczyna. Pomimo bardzo korzystnego układu szlaków przejścia jednak nie utworzono, utrudniając w ten sposób turystyczną eksplorację tej części Masywu Śnieżnika. Po wejściu Polski i Republiki Czeskiej do strefy Schengen poprawie uległa dostępność Przełęcz Puchacza między Puchaczem na południu a Małym Śnieżnikiem na północy przez doprowadzenie tu w 2012 r. 1-kilometrowego czeskiego szlaku żółtego, zapewniającego połączenie z głównym szlakiem czerwonym z Králík na Śnieżnik, oraz czeskiej trasy rowerowej od strony Horní Moravy, poprowadzonej dukiem trawersującym stoki Trójmorskiego Wierchu i Puchacza.

Przedgórze Paczkowskie

Po przystąpieniu Polski i Republiki Czeskiej do strefy Schengen powstał tylko jeden nowy odcinek szlaku. Prawie wszystkie prace znakarskie związane były ze szlakiem czerwonym, stanowiącym przedłużenie na wschód Głównego Szlaku Sudeckiego im. dr. Mieczysława Orłowicza (Chmiel 2011), od którego w latach 2003–2009 poprowadzono cztery czerwone szlaki dojściowe do granicy:

- z Lisich Kątów do drogowego przejścia granicznego Paczków–Bílý Potok (1,3 km), gdzie od czeskiej strony doprowadzał zlikwidowany w 2012 r. szlak zielony z Javorníka,
- z Kałkowa do turystycznego przejścia granicznego Kałków–Vidnava (1,8 km), do którego od południa miał docierać zielony szlak z Vidnavy; nigdy nie został oznakowany,
- z głównego skrzyżowania w Sławniowicach przez tę wieś do turystycznego przejścia granicznego z Velkimi Kunčicami (1,0 km); do czeskiej miejscowości dociera zielony szlak z Mikulovic, nie doprowadzono go jednak do przejścia granicznego,

– z Podlesia do jego kolonii Gęstwiny, gdzie most na potoku Olešnice umożliwia przejście do czeskich Ondřejovic (2,0 km) i początku szlaku żółtego; jest to jedyny odcinek powstały po wejściu Polski i Republiki Czeskiej do strefy Schengen, związany z projektem popularyzacji trasy z Głuchołaz do atrakcyjnego Rejvízu, która nie uzyskała jednak nowego znakowania, tylko pokrywa się z istniejącymi szlakami o zróżnicowanych kolorach; przy granicy stanął stylizowany, drewniany kierunkowskaz z oznaczeniem rombownym, będący jedynie nawiązaniem do przedwojennych tradycji.

Odcinki dojściowe zostały oznakowane z wykorzystaniem znaku tzw. szlaku dojściowego do innych obiektów interesujących krajoznawczo. Ma on formę nieco krótszego znaku pasowego, przy czym od środkowego, czerwonego paska odchodzi krótki, prostopadły, także czerwony pasek skierowany do góry. Dodatkowo w 2006 r. powstał jeszcze zielony szlak z głuchołaskiego źródła do ówczesnego przejścia granicznego Głuchołazy–Mikulovice (Chmiel 2011), w którego przypadku także zastosowano znaki szlaku dojściowego, chociaż nie jest bocznicą zwykłego szlaku zielonego, lecz samodzielną trasą (Chylińska, Kołodziejczyk 2012).

Sieć tras dla rowerów górskich w Górach Izerskich

Szlaki rowerowe w Sudetach zaczęły powstawać dopiero w latach 90. XX w. Poza nielicznymi wyjątkami nie prowadzą one wzdłuż granicy. Odstępstwa od tej reguły zdecydowanie częściej występują na terenie Republiki Czeskiej, na przykład szlak w Mieroszowskich Ścianach oraz trasy w Rychlebskich horach, choć żadna z nich nie prowadzi przecinką graniczną na odcinku dłuższym niż 0,5 km. Sudeckie szlaki rowerowe zwykle prowadzą jedynie do dawnych przejść granicznych, wykorzystując istniejące drogi asfaltowe i leśne. Wyjątek wśród sudeckich szlaków rowerowych stanowi więc projekt „Singltrek pod Smkiem” w Górach Izerskich, będący wspólną inicjatywą Nowego Města pod Smrkiem i uzdrowiska Lázně Libverda po stronie czeskiej oraz miasta Świeradów-Zdrój i Nadleśnictwa Świeradów po stronie polskiej. W okolicznych lasach, na stokach Smrku, Stogu Izerskiego, Góry Świeradówki, Andělskiego vrchu i Hřebenáča, powstało 11 tras dla rowerów MTB, mających zwykle formę pętli, nawzajem powiązanych i poprowadzonych głównie specjalnie przygotowanymi ścieżkami trawersującymi stoki. Dwie najkrótsze trasy częściowo prowadzą przecinką graniczną, dwie następne zaś przekraczają granicę państwową w miejscach niedostępnych aż do końca 2007 r. Ścieżki przecinające granicę zostały wybudowane wyłącznie na potrzeby „Singltrek pod Smkiem”. Jest to pierwsza o charakterze transgranicznym i druga w Sudetach sieć tras MTB (po okolicy Velkiej Kraši w rejonie Jeseníka).

Stopień integracji sieci szlaków

Wejście Polski i Republiki Czeskiej do strefy Schengen stworzyło możliwości zmian przebiegu szlaków przygranicznych, których celem powinno być efektywne połączenie sieci znakowanych tras obu krajów. Niestety nadal wzdłuż wielu odcinków granicy nie prowadzą żadne szlaki turystyczne, a wzdłuż innych wiodą jednocześnie znaki polskie i czeskie (ryc. 5). Udział odcinków, gdzie szlaki się dublują, na tle całej granicy państwowej w Sudetach nie jest duży, ale w skali niektórych pasm ich długości są znaczące. Dotyczy to zwłaszcza Gór Żółtych i Gór Kamiennych,

Ryc. 5. Odcinki pieszych szlaków turystycznych w Sudetach przebiegające w 2013 r. przecinając graniczną lub w jej najbliższym sąsiedztwie (np. pobliska równoległa droga), w rozróżnieniu na trasy polskie i czeskie oraz z uwzględnieniem prowadzących granicą odcinków wspólnej Drogi Przyjaźni w Karkonoszach

Objaśnienia: 1 – granica państwowa, 2 – przygraniczne odcinki szlaków każdego z krajów, 3 – Droga Przyjaźni w Karkonoszach, 4 – większe miasta, 5 – przełęcz.

Źródło: opracowanie własne.

Fig. 5. Sections of Polish and Czech hiking tourist trails in 2013 leading exactly along the state border glade or in its close vicinity (for example a nearby path) including the jointly administrated Droga Przyjaźni (Friendship Way) in the Karkonosze (Giant Mountains)

Explanation: 1 – state border, 2 – sections of trails along state border, 3 – Droga Przyjaźni (Friendship Way) in the Karkonosze (Giant Mountains), 4 – major towns, 5 – mountain passes.

Source: author's study.

choć w tych ostatnich niebieski szlak graniczny kilkukrotnie oddala się od granicy. Po umożliwieniu z końcem 2007 r. przekraczania granicy państwowej w każdym miejscu jeden z takich szlaków może zostać skasowany lub poprowadzony inną trasą, udostępniając nowe walory turystyczne. Kopulasty kształt większości szczytów sudeckich powoduje, że ze szlaków grzbietowych, zwłaszcza w terenach zalesionych, tylko miejscami można podziwiać widoki, a często atrakcyjne otwarcia widokowe znajdują się na stokach. Zmiany te wymagają jednak współpracy między działaczami turystycznymi z obu stron granicy. Przy braku nowych tras łącznikowych fragmenty tak ukształtowanej sieci charakteryzują się bardzo niską spójnością i nie mogą być efektywnie wykorzystywane przez turystów.

Dyskusja wyników

Sieć szlaków turystycznych w Sudetach często uznawana jest za w pełni rozwiniętą (Staffa 1985). Z tezą tą jednak trudno się zgodzić, biorąc pod uwagę nowe zjawiska i trendy w turystyce oraz zmiany w środowisku i zagospodarowaniu turystycznym. Potwierdzają to badania Dudziaka i Potockiego (1995), Mazurski (2012) wiąże zaś potrzebę przebudowy sieci szlaków ze zmianą modelu uprawiania turystyki, zbliżonego obecnie do niemieckiego. Jak wykazano powyżej, czynnikami wpływającymi na stopień rozwinięcia sieci stały się także: dostępność terenów przygranicznych i możliwości przekraczania granicy państwowej, które od lat 90. XX w. ulegały wyraźnej poprawie. W porównaniu z licznymi trasami doprowadzonymi do tworzonych do 2007 r. przejść granicznych turystycznych i w ramach tzw. małego ruchu zmiany przebiegu szlaków po wejściu Polski i Republiki Czeskiej do strefy Schengen są jednak nieliczne i ograniczone do kilku obszarów. Przekształcenia o większej skali nastąpiły tylko w Górach Stołowych, w pozostałych zaś pasmach zmiany po 2007 r. dotyczą zwykle pojedynczych tras. Zwiększenie spójności sieci czasem musi pociągać za sobą znaczącą przebudowę układu szlaków, jak to się odbyło w zachodniej części Gór Stołowych. Na tym terenie nowe transgraniczne szlaki nie są tylko dodatkową ofertą i ułatwieniem dla turystów, ale stanowią jedyną możliwość penetracji turystycznej. Na terenie parku narodowego można poruszać się tylko po szlakach znakowanych, a przepisy ochrony przyrody są tu nadrzędne względem przepisów granicznych, w związku z czym granicy nie można przekraczać w dowolnym miejscu.

Przebieg i celowość wyznaczania części szlaków budzi jednak wątpliwości. Dotyczy to szczególnie tras wyznaczanych do 2007 r. do turystycznych przejść granicznych. Często wiodą one drogami asfaltowymi i nie udostępniają żadnych walorów krajoznawczych. Szczególne wątpliwości budzą szlaki dojściowe na Przedgórzu Paczkowskim, czego potwierdzeniem są nieliczni turyści wędrujący po tych terenach

i nieodnawiane oznakowanie (obserwacje własne autora). Można się zastanawiać, w jakim stopniu wszystkie te działania wynikały z rzeczywistych potrzeb, a w jakim miały uwarunkowania polityczne i prestiżowe, z czym może się wiązać ograniczona odpowiedź na tę inicjatywę strony czeskiej. Trudno zgodzić się z Bukalą (2011) i Chmielem (2011), którzy przekonują o dużym znaczeniu tych pięciu krótkich tras dla połączenia szlaków polskich i czeskich.

Wnioski

Rozwój sieci szlaków turystycznych wzdłuż granicy państwowej w Sudetach w latach 1945–2013 był silnie uzależniony od aktualnej sytuacji politycznej. W latach 1945–1989 wyznaczanie tras w jej pobliżu odbywało się tylko w wyjątkowych sytuacjach i turystyczna eksploracja tej części gór była silnie ograniczona. W tym czasie wzdłuż fragmentów granicy powstały tylko trzy szlaki. Uzupełnienie tej sieci stało się możliwe dopiero w latach 90. XX w., do czego impulsem było otwarcie nowych przejść granicznych. Dalsze zmiany, w tym integracja sieci obu krajów rozwijających się dotychczas osobno, mogą następować po wejściu Polski i Republiki Czeskiej do strefy Schengen, choć dotychczas poza Górami Stołowymi powstało niewiele nowych odcinków szlaków i ograniczone są też zmiany przebiegu tras już istniejących. W związku z tym w nowej sytuacji prawnej po rozszerzeniu strefy Schengen sieć szlaków turystycznych wzdłuż granicy polsko-czeskiej w Sudetach nie może być uznana za ostateczną.

Literatura

- Bukala A., 2011, *Szlaki turystyczne jako wybrany element zagospodarowania turystycznego Gór Opawskich – stan obecny i możliwości rozwoju*, [w:] P. Chrobak, P. Szymkowicz (red.), *Transgraniczny potencjał turystyczny Gór Opawskich. Materiały pokonferencyjne*, Gmina Głuchołazy, Głuchołazy, 5–14.
- Chmiel J., 2011, *Historia znakowania szlaków turystycznych na pograniczu nysko-jesenickim*, [w:] P. Chrobak, P. Szymkowicz (red.), *Transgraniczny potencjał turystyczny Gór Opawskich. Materiały pokonferencyjne*, Gmina Głuchołazy, Głuchołazy, 63–67.
- Chylińska D., Kołodziejczyk K., 2012, *Kilka uwag o znakowaniu szlaków turystycznych w Górach Opawskich*, *Sudety, Przyroda, Kultura, Historia*, 7(136), 30-32.
- Dudziak T., Potocki J., 1995, *Rozwój sieci szlaków turystycznych w Sudetach*, *Śląski Labirynt Krajoznawczy*, 7, Oddział Wrocławski PTTK, Oficyna Wydawnicza Oddziału Wrocławskiego PTTK „Sudety”, 99–118.

- Góry Stołowe. Mapa turystyczna 1:30 000, 2007, Wyd. Turyst. „Plan”, Jelenia Góra.
- Kamiński Ł., Tyszkiewicz J., 2006, *Lata 1956–2005*, [w:] W. Wrzeński (red.), *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 715–771.
- Kinzel R., 1976, *Początki turystyki i przewodnictwa turystycznego na Ziemi Kłodzkiej*, [w:] *V Forum Krajoznawstwa Dolnośląskiego. Materiały spotkania dolnośląskich krajoznawców w Polanicy-Zdroju*, PTTK, Polanica-Zdrój, 9–35.
- Kulczycki Z., 1976, *Kłodzkie początki turystyczne 1947–1950*, Wierchy, 44, 177–184.
- Kulik Z., 1999, *Przejmowanie poniemieckiego majątku turystycznego w Sudetach i na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej*, Wierchy, 64, 193–212.
- Martynowski Z., Mazurski K.R., 1988, *Sudety: Ziemia Kłodzka i Góry Opawskie*, wyd. 2 popr. i uzup., Wyd. Sport i Turystyka, Warszawa.
- Mazurski K.R., 1983, *Masyw Śnieżnika i Góry Bialskie*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Oddział we Wrocławiu, Wrocław.
- Mazurski K. R., 2012, *Historia turystyki sudeckiej*, Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK, Oficyna Wydawnicza „Wierchy”, Kraków.
- Potocki J., 2004, *Rozwój zagospodarowania turystycznego Sudetów od połowy XIX w. do II wojny światowej*, Wyd. Turyst. „Plan”, Jelenia Góra.
- Potocki J., 2008, *Sudety jako transgraniczny region turystyczny wobec procesów integracyjnych*, [w:] K. Miszczak, Z. Przybyła (red.), *Nowe paradygmaty gospodarki przestrzennej*, Biuletyn KPZK PAN, 236, Warszawa, 133–140.
- Potocki J., 2009, *Funkcje turystyki w kształtowaniu transgranicznego regionu górskiego Sudetów*, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe – Wydawnictwo, Jelenia Góra–Wrocław.
- Przerwa T., 2005, *Wędrówka po Sudetach. Szkice z historii turystyki śląskiej przed 1945 r.*, Wydawnictwo Gajt, Wrocław.
- Ruchniewicz M., 2006, *Lata 1945–1948*, [w:] W. Wrzeński (red.), *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 625–674.
- Sołtysik M., Toczek-Werner S., 2010, *Rodzaje aktywności turystycznej motywowanej dobrostanem psychofizycznym*, [w:] J. Wyrzykowski, J. Marak (red.), *Turystyka w ujęciu interdyscyplinarnym*, Wyższa Szkoła Handlowa we Wrocławiu, Wrocław, 71–84.
- Sroka P., 2013, *Turystyka w polskich Sudetach w latach 1945–1956*, Oficyna Wydawnicza „Atut”, Wrocław.
- Staffa M., 1981, *Zagospodarowanie terenów przygranicznych dla potrzeb turystyki górskiej w Sudetach*, Prace Karkonoskiego Towarzystwa Naukowego w Jeleniej Górze, 21, Turystyka w Sudetach – Gospodarka przestrzenna, 305–317.
- Staffa M., 1985, *Z zagadnień zagospodarowania turystycznego gór polskich*, Biblioteczka turysty górskiego, tom 8, Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa–Kraków.
- Staffa M., 1986, *Zagospodarowanie turystyczne Sudetów po 1945 roku*, [w:] *Turystyka polska w Sudetach*, PTTK, Wrocław, 43–54.
- Staffa M., 1995, *Schroniska sudeckie po 1945 r.*, Wierchy, 60, 21–32.

Teplicko-adršpašské skály a Broumovské stěny. Soubor turistických map, 1991, Kartografie Praha, Praha.

Woźniak M., 2007, *Zielony szlak graniczny*, Sudety. Przyroda, Kultura, Historia, 3(72), 26–27.

Krzysztof Kołodziejczyk
Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Uniwersytet Wrocławski
pl. Uniwersytecki 1, 50-137 Wrocław
e-mail: krzysztof.kolodziejczyk@uni.wroc.pl

